

MARIA ŻUKOWSKA

Szkoła Doktorska na Uniwersytecie w Białymstoku

maria.zukowska2021@gmail.com

Polska i sąsiedzi w rosyjskich podręcznikach historii po 1945 roku. Studium propagandy, pamięci i edukacji

Poland and Its Neighbors in Russian History Textbooks after 1945. A Study of Propaganda, Memory, and Education

.....

The article examines how Poland and Central and Eastern European countries are portrayed in Russian history textbooks from 1945 to the present. Drawing on selected textbooks from the Stalinist period, de-Stalinization, perestroika, and Putin's Russia, the authors explore the evolution of educational narratives—from the mythologization of the Red Army's „liberation” to critical revisions and the recent return to state-driven propaganda. Special focus is placed on key topics such as the Katyn massacre, the Warsaw Uprising, Solidarity, the Prague Spring, and the Hungarian Uprising, analyzing their representation or absence in school materials. The study reveals persistent mythologization, selective memory, and the instrumentalization of history education in support of political ideology.

Keywords

Russian textbooks, historical memory, education, Poland, propaganda, narrative

.....

Artykuł analizuje sposób przedstawiania Polski i państw Europy Środkowo-Wschodniej w rosyjskich podręcznikach historii od 1945 roku do czasów współczesnych. Na podstawie wybranych podręczników z okresów stalinizmu, destalinizacji, pierestrojki oraz Rosji putinowskiej autorzy badają ewolucję narracji edukacyjnej – od mitologizacji „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną po próby krytycznej rewizji i współczesny powrót do propagandy państwowej. Szczególną uwagę poświęcono tematom takim jak Katyń, powstanie warszawskie,

Solidarność, praska wiosna i powstanie węgierskie, analizując ich obecność (lub brak) oraz sposób ujęcia w materiałach szkolnych. Artykuł wskazuje na trwałość mitów, selektywność pamięci oraz instrumentalizację edukacji historycznej w służbie ideologii.

Słowa kluczowe

rosyjskie podręczniki, pamięć historyczna, edukacja, Polska, propaganda, narracja.

.....

Wprowadzenie

Po zakończeniu II wojny światowej historia jako przedmiot szkolny w Związku Radzieckim przestała pełnić jedynie funkcję poznawczą. Została podporządkowana potrzebom politycznym i ideologicznym, stając się narzędziem kształtowania „prawomyślnego” obywatela sowieckiego. Edukacja historyczna miała nie tyle przekazywać wiedzę, co formować postawy lojalności wobec systemu, ugruntowywać wiarę w wyższość ustroju socjalistycznego oraz legitymizować politykę zagraniczną ZSRR, zwłaszcza wobec państw bloku wschodniego¹. Polska — jako kraj szczególny ze względu na własne tradycje niepodległościowe, narodowe powstania i silną kulturę oporu — zajmowała w tej narracji pozycję ambiwalentną. Z jednej strony opisywana była jako „wyzwolony” i „bratni” naród, z drugiej — jako niestabilny partner wymagający stałego nadzoru oraz dyscyplinowania².

W rosyjskich i sowieckich podręcznikach historii po 1945 roku obraz Polski i jej sąsiadów (Węgier, Czechosłowacji, NRD, Rumunii) został podporządkowany narracji o Armii Czerwonej jako wyzwolicielce Europy. Operacje wojskowe końca wojny i pierwsze lata powojenne ukazywano w sposób heroiczny, celowo marginalizując lub przemilczając kwestie takie jak: zbrodnie sowieckie (np. Katyń), Obława Augustowska, represje wobec AK, narzucenie reżimów komunistycznych, prześladowania Kościoła i opozycji³. W tym kontekście szczególnej uwagi wymaga analiza zmian, jakie zaszły po 1991 roku. Lata 90. wniosły krótkotrwały okres pluralizacji edukacji – pojawiły się alternatywne podręczniki (np. Danilowa, Kiselewowej, Doluckiego), w których podejmowano tematy tabu i starano się pokazać złożoność sowieckiego dziedzictwa⁴. Jednak już po 2000 roku – zwłaszcza po objęciu władzy przez Władimira Putina – nastąpił stopniowy powrót do zcentralizowanego modelu nauczania i konsolidacji narracji państwowej. Kulminacją tego procesu była reforma z lat 2012–2014, w ramach której wprowadzono

¹ Н.Н. Лебедева, *История в советских школах 1945–1985*, Москва 2004, s. 13–17.

² J. Żylińska, *Polska w oczach propagandy radzieckiej 1944–1989*, Warszawa 2010, s. 51–59.

³ М.М. Филиппов, А.В. Торкунов, *История России. XX век*, Москва 2016, s. 12–15.

⁴ И.И. Долупкий, *Отечественная история XX века*, Москва 1996, s. 121–135.

tw. „jednolity podręcznik historii” oraz ogłoszono, że „patriotyzm jest podstawą wychowania”⁵.

Analiza rosyjskich podręczników historii – od publikacji z okresu stalinizmu, przez podręczniki Breżniewa, po współczesne wersje autorstwa m.in. Filippowa, Miedzińskiego, Torkunowa – pozwala uchwycić trwałość pewnych struktur propagandowych oraz mechanizmy reinterpretacji przeszłości. Jednym z kluczowych problemów pozostaje sposób przedstawiania stosunków radziecko-polskich, a także kwestia przemilczeń dotyczących wydarzeń takich jak powstanie warszawskie, praska wiosna 1968 roku, czy interwencja na Węgrzech w 1956 roku.

W artykule zostaną zestawione konkretne fragmenty wybranych podręczników, uwzględniając zarówno ich język, jak i treści graficzne (ilustracje, mapy, ikonografie). Celem będzie nie tylko wskazanie różnic między poszczególnymi okresami, ale także uchwycenie mechanizmów legitymizowania działań ZSRR i Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej. W szczególności interesujące jest pytanie, czy współczesne rosyjskie podręczniki zachowują status narzędzia poznawczego, czy raczej służą jako instrument konserwacji wybranych wątków pamięci zbiorowej. Artykuł zmierza do udzielenia odpowiedzi na pytanie: czy edukacja historyczna w Rosji służy poznaniu prawdy, czy reprodukcji ideologicznie sterowanej pamięci? Czy uczniowie rosyjscy uczą się historii Polski i sąsiednich narodów jako historii wyzwolenia, czy jako historii imperialnej dominacji?

Okres stalinowski (1945–1953)

W latach 1945–1953 narracja historyczna w sowieckich podręcznikach szkolnych była całkowicie podporządkowana zasadom doktryny marksistowsko-leninowskiej i służyła legitymizacji nowego ładu politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej. Polska, podobnie jak inne kraje bloku wschodniego, przedstawiana była w podręcznikach nie jako samodzielny podmiot historyczny, lecz jako „wyzwolony bratni naród”, który dzięki pomocy Związku Radzieckiego mógł wkroczyć na drogę socjalistycznego rozwoju⁶. Jednym z najczęściej powtarzanych schematów narracyjnych była heroizacja Armii Czerwonej jako siły niosącej wolność i postęp. Operacja pomorska, wyzwolenie Warszawy czy zdobycie Gdańska ukazywane były jako akty wyzwolenicze, bez jakiegokolwiek wzmianki o równolegle prowadzonych działaniach represyjnych, takich jak Obława Augustowska czy polityczne podporządkowanie lokalnych elit⁷. Polska w tej perspektywie była traktowana jako naturalny sojusznik, lecz równocześnie jako kraj niewystarczająco dojrzały politycznie, który wymagał „pomocy” i „kierownictwa” ze strony bardziej rozwiniętego ideologicznie ZSRR⁸.

⁵ В.Р. Мединский, О новых подходах к преподаванию истории в школах, «Российская газета», 15 июля 2013.

⁶ M. Lewin, *The Soviet Century*, London–New York 2005.

⁷ T. Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York 2010, s. 326–330.

⁸ N. Davies, *God's Playground: A History of Poland*, t. II, Oxford 2005, s. 450–451.

W kontekście międzynarodowym podręczniki tamtego okresu konstruowały obraz wspólnego wroga – był nim nie tylko hitleryzm, ale również „reakcyjne siły burżuazyjne” i „imperializm zachodni”, z którym Związek Radziecki walczył zarówno na polach bitewnych, jak i w sferze ideologicznej⁹. Obraz Polski był więc wpisany w szerszy mit o „antyfaszystowskiej misji” ZSRR – misji, która nie tylko pokonała III Rzeszę, ale również zapoczątkowała „nową erę” dla narodów Europy. W podręcznikach z tego okresu Polska występuje najczęściej w kontekście bitewnym i militarnym, a jej społeczeństwo – jako wdzięczne Armii Czerwonej. Brak jest odniesień do oporu społecznego, opozycji, a tym bardziej do dylematów suwerenności czy przymusowej sowietyzacji. Historia została podporządkowana potrzebom ideologicznym i stała się narzędziem wychowania lojalnego obywatela, a nie refleksyjnego uczestnika życia społecznego¹⁰.

Destalinizacja i epoka Breżniewa (1956–1985)

Po śmierci Stalina i XX Zjeździe KPZR (1956), który zainicjował tzw. destalinizację, nastąpiła częściowa rewizja treści podręczników historycznych w Związku Radzieckim. Zmiany te miały jednak charakter powierzchowny i kontrolowany. Polska oraz inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej w dalszym ciągu przedstawiane były w edukacji szkolnej jako integralna część „obozu socjalistycznego” – sojusznice kraje, które dzięki ZSRR wyzwoliły się spod jarzma faszyzmu i wkroczyły na drogę rozwoju w duchu marksizmu-leninizmu¹¹. Podręczniki z tego okresu, takie jak „Historia ZSSR” pod redakcją A. Zaporozhskiego (wyd. 1974), kontynuowały narrację heroizacji Armii Czerwonej oraz zmitologizowanego obrazu przyjaźni sowiecko-polskiej¹². W tym ujęciu Polska jawiła się jako kraj, który zawdzięczał swoją niepodległość ZSRR, a jej historia najnowsza była rozpatrywana głównie przez pryzmat walki klasowej oraz jedności socjalistycznej wspólnoty narodów.

W latach 60. i 70. XX wieku utrwalono dydaktyczne uproszczenia i schematyzację narracji historycznej. Polska Ludowa była ukazywana jako państwo stabilne i lojalne wobec Moskwy. Z podręczników eliminowano lub marginalizowano tematy konfliktowe – takie jak zbrodnia katyńska, wydarzenia Czerwca 1956 w Poznaniu, czy Praska Wiosna 1968, w której udział wojsk polskich był faktem przemilczanym lub racjonalizowanym jako „braterska pomoc dla zagrożonego socjalizmu”¹³. W tym okresie utrwaliła się również formuła narracyjna, zgodnie z którą Polska i inne kraje bloku wschodniego rozwijały się zgodnie z „jedyną

⁹ M. Edele, *The Soviet Union and the Struggle Against Fascism: War, Memory and Identity*, [w:] *Routledge Handbook of Memory and Conflict*, red. E. S. Niven, Ch. Pennell, London–New York 2017.

¹⁰ N. Tumarkin, *The Living & the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York 1994, s. 121–128.

¹¹ J. Czuby, *Pamięć historyczna w Rosji: mit wyzwolenia i jego funkcje polityczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, nr 19(1), s. 115–132.

¹² A. Запорожский и др., *История СССР*, Москва 1974.

¹³ J. Behrends, *Die erfundene Freundschaft. Propaganda für die sowjetisch-polnischen Beziehungen (1944–1980)*, Köln 2009.

słuszną drogą dziejową”, wiodącą ku komunizmowi. Historia była przedstawiana jako ciąg nieuchronnych zwycięstw ideologii marksistowsko-leninowskiej, a ZSRR jako lider i opiekun tych procesów¹⁴. W polu widzenia nie znajdowały się żadne głosy alternatywne ani doświadczenia społeczne, które nie mieściły się w ramach oficjalnej linii partii. Co istotne, choć formalnie zrezygnowano z kultu jednostki, narracja wciąż była monolityczna i pozbawiona pluralizmu interpretacyjnego. Polska, Węgry czy Czechosłowacja występowały jedynie jako satelity, a nie jako autonomiczni aktorzy historii regionu. Tak skonstruowana opowieść historyczna nie służyła poznaniu przeszłości, lecz budowaniu lojalności wobec władzy oraz powielaniu ideologicznych wzorców¹⁵.

Perestrojka i lata 90. XX wieku – pluralizm i otwarcie

Przełom polityczny i ideologiczny zapoczątkowany przez pierestrojkę Michała Gorbaczowa w drugiej połowie lat 80. XX wieku zapoczątkował proces częściowej rewizji dotychczasowej polityki pamięci w ZSRR, który znalazł odbicie również w szkolnej edukacji historycznej. Otwarcie archiwów, dyskusje społeczne oraz liberalizacja życia publicznego umożliwiły wprowadzenie do podręczników historii tematów wcześniej pomijanych lub ideologicznie deformowanych, takich jak zbrodnia katyńska, pakt Ribbentrop-Mołotow czy represje stalinowskie¹⁶. Jednocześnie należy podkreślić, że choć wspomniane tematy faktycznie zaczęły pojawiać się w niektórych podręcznikach, to najczęściej były one ujęte w formie jednego akapitu, bez szerszego kontekstu lub refleksji. Nie przypisywano im większej wagi w strukturze narracyjnej – dominowała nadal optyka „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, w której najważniejszym elementem było ostateczne zwycięstwo Związku Radzieckiego nad faszyzmem. Centralnym punktem pozostawał heroizm Armii Czerwonej i jej rola w „wyzwalaniu” Europy Środkowo-Wschodniej, przy jednoczesnym marginalizowaniu kosztów społecznych i moralnych tych działań¹⁷. Mimo to, nowa narracja historyczna przyniosła kilka istotnych zmian. Po raz pierwszy w oficjalnych podręcznikach szkolnych pojawiła się informacja, że II wojna światowa rozpoczęła się 1 września 1939 roku, a nie – jak wcześniej sugerowano – dopiero 22 czerwca 1941 roku. W niektórych publikacjach zamieszczono również wzmianki o bitwie o Westerplatte i agresji III Rzeszy na Polskę¹⁸. Polska oraz inne państwa Europy Środkowo-Wschodniej, takie jak Czechosłowacja, Węgry czy NRD, pojawiały się niemal wyłącznie w kontekście II wojny światowej, w szczególności działań Armii Czerwonej i końcowej fazy wojny. Tematy takie jak powstanie warszawskie, zbrodnia katyńska, wydarzenia 1956 roku na Węgrzech czy praska wiosna 1968 roku, były redukowane do przypisów, krótkich

¹⁴ N. Tumarkin, *The Living & the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York 1997.

¹⁵ A. Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*, London 2012.

¹⁶ T. Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York 2010.

¹⁷ A. Etkind, *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford 2013.

¹⁸ A.A. Кедров, Ю.А. Щетинов, *История России. XX век*, Москва 1994.

marginaliów, bądź całkowicie pomijane. W wielu przypadkach ich obecność nie wpływała znacząco na kształt narracji – służyły jedynie zaznaczeniu, że dane wydarzenie miało miejsce, bez pogłębionej analizy jego znaczenia¹⁹.

Pluralizm interpretacyjny lat 90. prowadził również do fragmentaryzacji i niespójności edukacji historycznej. W obiegu funkcjonowało wiele podręczników opartych na odmiennych podejściach: od narracji krytycznych po publikacje odwołujące się do nostalgii za ZSRR. Znaczną część materiałów tworzone z pomocą zagranicznych fundacji, m.in. Fundacji Sorosa, co wywołało kontrowersje i zarzuty o zewnętrzne wpływy ideologiczne²⁰. Pomimo krótkiego trwania tego etapu, lata 90. pozostają wyjątkowym okresem, kiedy rosyjska edukacja historyczna zyskała szansę na rzeczywisty dialog z przeszłością. Możliwe stało się wówczas ukazanie Polski i sąsiadów jako autonomicznych uczestników historii, a nie wyłącznie odbiorców „braterskiej pomocy”.

Rosja putinowska – od 2000 r. do dziś

Po okresie pluralizmu lat 90., początek XXI wieku w rosyjskiej edukacji historycznej przyniósł wyraźny zwrot ku centralizacji i ideologizacji. Publikacja podręcznika Aleksandra Filippowa *Historia Rosji: 1945–2007* w 2007 roku wyznaczyła nowy kierunek – w stronę tzw. „patriotyzmu państwowego”, który miał legitymizować władzę i wzmacniać jednolitą tożsamość narodową²¹. Władimir Putin wprost zadeklarował, że celem edukacji powinno być wychowanie obywatela dumnego z historii swojego kraju, a nie kwestionującego ją w duchu „rewizjonizmu” czy „pokuty”²². W 2014 roku, po aneksji Krymu, historyczna narracja została jeszcze silniej powiązana z kwestiami bezpieczeństwa państwowego. Programy nauczania i zatwierdzone podręczniki – autorstwa m.in. Danilowa, Kosuliny, Filippowa i Miedinskiego – uległy znacznemu ujednoliceniu²³.

Polska oraz państwa Europy Środkowo-Wschodniej w tej nowej narracji pojawiają się niemal wyłącznie w kontekście II wojny światowej, w szczególności „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną. Tematy takie jak zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie czy praska wiosna 1968 zostały zredukowane do krótkich wzmianek, przypisów bądź zupełnie pominięte. Nawet gdy się pojawiają – np. w podręczniku pod red. A. Danilowa – to w formie akapitu do głównego tematu, bez głębszej analizy i kontekstu. Podkreślany jest efekt końcowy: zwycięstwo w „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej”, a nie dramatyczna złożoność wydarzeń²⁴. Nowością w pod-

¹⁹ А.А. Левандовский, О.С. Сороко-Цюпа, *История России: Взгляд извне*, Москва 1997.

²⁰ О. Мартынюк, *Образ Польши в российских учебниках истории*, „История и Современность”, 2008, nr 4.

²¹ А.В. Филиппов (ред.), *История России. 1945–2007*, Москва 2007.

²² В.В. Путин, *Выступление на форуме учителей истории, Кремль, 29.10.2012*, [w:] <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/16726> [dostęp: 14 V 2025].

²³ А.А. Данилов, Л.Г. Косулина, В.Р. Мединский, А.В. Таркунов, *История России XX–XXI вв.*, Москва 2013.

²⁴ A. Etkind, *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford: Stanford University Press, 2013.

ręcznikach z początku XXI wieku było przesunięcie początku II wojny światowej z 22 czerwca 1941 roku na 1 września 1939 roku. Pojawiły się wzmianki o Westerplatte i Danzigu, ale bez szerszego odniesienia do sojuszu Ribbentrop-Mołotow. Nadal nie wskazuje się odpowiedzialności ZSRR za agresję na Polskę 17 września 1939 r.²⁵. Współczesna polityka edukacyjna promuje narrację o „rosyjskiej cywilizacji obrońców”, w której kontrastują dwie figury: „imperialistyczny Zachód” i „sprawiedliwa Rosja”. W efekcie obraz Polski w podręcznikach z lat 2014–2023 został podporządkowany tej wizji – Polska jawi się jako nieufny sąsiad, nieuznający wkładu ZSRR w „pokonanie faszyzmu”, a przez to – jako element „niebezpiecznej amnezji historycznej”²⁶. Rewizjonizm historyczny w wydaniu państwowym nie polega więc na całkowitym przemilczeniu trudnych tematów, lecz na ich marginalizacji i wtłoczeniu w schemat „obrony suwerenności” oraz „walki z agenturą imperializmu”. Jest to zatem nie tyle historia przeszłości, ile pedagogika geopolitycznej teraźniejszości.

Polska – od „sojusznika” do zapomnianego sąsiada?

Obraz Polski w rosyjskich podręcznikach historii po 1945 roku pozostaje wyjątkowo selektywny i podporządkowany logice polityki historycznej dominującej w kolejnych epokach. Mimo że Polska była pierwszą ofiarą II wojny światowej i jednym z kluczowych obszarów operacyjnych Armii Czerwonej, jej miejsce w rosyjskiej narracji edukacyjnej jest marginalne i przeważnie instrumentalne. W okresie radzieckim temat zbrodni katyńskiej był całkowicie przemilczany, a jego wzmianka w publikacji mogła skutkować represjami wobec autora. Przełom nastąpił dopiero w latach 90., kiedy to w niektórych podręcznikach – m.in. autorstwa A.A. Kiedrowa – pojawiły się pierwsze neutralne odniesienia do egzekucji polskich oficerów w 1940 roku²⁷. Jednak nawet po roku 2000 temat Katynia, choć formalnie obecny w wielu podręcznikach, przedstawiany jest jako marginalna uwaga, często ograniczona do jednego akapitu. Nie towarzyszy jej szersza analiza źródłowa ani refleksja nad znaczeniem tej zbrodni dla stosunków polsko-rosyjskich²⁸. Narracja o powstaniu warszawskim utrzymywała się przez dekadę w duchu radzieckiego przekazu: jako „nierozsądna” inicjatywa, w której zginęły dziesiątki tysięcy cywilów z winy dowódców Armii Krajowej. Po 1991 roku narracja uległa częściowej rewizji – w niektórych podręcznikach wspomina się o dramatycznej sytuacji miasta i kontrowersyjnym braku wsparcia ze strony Armii Czerwonej. Jednak kontekst ten często pozostaje oderwany od szerszej analizy i pozbawiony empatii²⁹. Dominującą interpretacją pozostaje sugestia, że powstanie było błędem strategicznym, a nie wyrazem narodowej walki o suwerenność. Ruch

²⁵ T. Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010.

²⁶ A. Raskin, „History as a Tool of Power: Post-Crimea Reforms in Russian Historical Education”, *Journal of Memory Studies*, vol. 11, no. 3, 2018, pp. 325–339.

²⁷ A.A. Кедров, Ю.А. Щетинов, *История России XX век*, Москва 1994.

²⁸ A.B. Филиппов и др., *История России: 1945–2007*, Москва 2007.

²⁹ A.B. Таркунов, *История России XX–XXI веков*, Москва 2018.

„Solidarności”, który odegrał kluczową rolę w przemianach politycznych Europy Środkowo-Wschodniej, pojawia się w rosyjskich podręcznikach rzadko i przeważnie jako element „destabilizacji systemu”. W podręcznikach autorstwa A. Filippowa czy A. Danilowa wydarzenia z lat 1980–1989 są przedstawiane w ramach narracji o „rozpadzie ładu powojennego” i „kryzysie gospodarczym socjalizmu”, rzadko z uwzględnieniem perspektywy społeczeństwa obywatelskiego³⁰. Solidarność pojawia się czasem jako ruch „o charakterze antykomunistycznym”, lecz nie uznaje się jej za pozytywny przykład samoorganizacji społecznej.

Zauważalne jest, że w podręcznikach powstałych po 2014 roku wzmacniana jest narracja o „upadku systemu światowego”, którego Polska była tylko jednym z wielu ogniw. W tym kontekście wydarzenia w Polsce nie są analizowane jako autonomiczne, lecz jako objaw słabości całego „bloku wschodniego”, często z tonem protekcyjnym wobec państw regionu³¹.

Węgry, Czechosłowacja, NRD, Rumunia – między lojalnością a niewygodną pamięcią

Rosyjskie podręczniki historii konsekwentnie przedstawiają państwa satelickie Związku Radzieckiego w Europie Środkowo-Wschodniej przez pryzmat lojalności wobec Moskwy oraz ich roli w tzw. obozie socjalistycznym. Choć każde z tych państw miało własne doświadczenia oporu, reform i narodowych aspiracji, narracja podręcznikowa podporządkowuje je logice wspólnoty „bratnich narodów”, często pomijając lub zniekształcając konflikty i sprzeczności.

Jeszcze w okresie radzieckim powstanie węgierskie z 1956 roku opisywano jako „kontrrewolucję” inspirowaną przez imperialistyczny Zachód i siły „reakcji”. W podręcznikach z lat 70. i 80. (np. W. Jurasowa i W. Jegorowa) zaznaczano interwencję Armii Radzieckiej jako „akt przywrócenia porządku socjalistycznego”³². W latach 90. temat ten zaczął się pojawiać jako przykład trudnych relacji Moskwy z krajami bloku wschodniego, choć często opisywany był lakonicznie, bez szczegółów i kontekstu politycznego. W nowszych podręcznikach (np. Danilow, Filippow) powstanie bywa pomijane lub opisywane ogólnikowo jako „zamieszki” czy „niestabilność” okresu zimnej wojny³³.

W przypadku Czechosłowacji wydarzenia z 1968 roku są bardziej obecne w podręcznikach, ale ich interpretacja odzwierciedla tradycyjną sowiecką linię narracyjną. W podręczniku Filippowa Praska Wiosna została przedstawiona jako „eksperyment polityczny, który groził destabilizacją całego systemu socjalistycznego”³⁴. Zaznaczono udział wojsk Układu Warszawskiego (w tym radzieckich) w „przywróceniu ładu”. Opór społeczny i brutalne represje nie są rozwijane, a losy czeskich

³⁰ А.А. Данилов и др., *История России XX века*, Москва 2016.

³¹ A. Etkind, *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford: Stanford University Press, 2013.

³² В.А. Юрасов, В.Г. Егоров, *История стран социалистического содружества*, Москва 1984.

³³ А.А. Данилов и др., *История России XX века*, Москва 2016.

³⁴ А.В. Филиппов и др., *История России: 1945–2007*, Москва 2007.

reformatorów takich jak Dubček pozostają na marginesie. Dopiero w niektórych podręcznikach z lat 90. pojawiły się próby bardziej zniuansowanego ujęcia: wspomina się o pokojowym charakterze reform w Pradze i o represjach wobec ich uczestników. Jednak także tu problematyzacja radzieckiej interwencji pozostaje ograniczona³⁵.

Niemiecka Republika Demokratyczna – mimo geopolitycznego znaczenia – rzadko staje się tematem analizy w podręcznikach. W radzieckich i rosyjskich książkach szkolnych NRD funkcjonuje głównie jako „przyjazny sojusznik” i przykład sukcesu budowy socjalizmu na Zachodzie. Zwykle podkreśla się współpracę polityczną i gospodarczą z ZSRR, nie podejmując przy tym refleksji nad kwestiami społecznymi, represjami czy buntem z 1953 roku³⁶. Proces zjednoczenia Niemiec w 1990 roku opisywany jest jako „nieuchronna integracja” w warunkach upadku systemu dwubiegunowego, bez wskazania dramatyzmu i konsekwencji dla społeczeństwa NRD. Obraz Rumunii w rosyjskich podręcznikach historii jest fragmentaryczny i zdominowany przez stereotypy. Z reguły pojawia się ona w kontekście II wojny światowej – jako sojusznik III Rzeszy do 1944 roku – lub jako „trudny partner” w obozie socjalistycznym. Polityka niezależności prowadzona przez Nicolae Ceaușescu nie jest szerzej omawiana; w niektórych podręcznikach z początku XXI wieku pojawia się jedynie wzmocniona sugestia, że Rumunia prowadziła politykę „narodowego socjalizmu”, co czyniło ją mniej przewidywalnym członkiem bloku³⁷. Tematy takie jak represje wewnętrzne, rewolucja 1989 roku czy relacje z sąsiadami rzadko trafiają do narracji edukacyjnej.

Mechanizmy budowania narracji

W rosyjskich podręcznikach historii jednym z najbardziej uderzających mechanizmów budowania narracji pozostaje konsekwentna heroizacja służb specjalnych, Armii Czerwonej oraz struktur państwowych. Zwłaszcza formacje kontrwywiadowcze, takie jak WCzK, OGPU, Smiersz czy późniejsze KGB i GRU, ukazywane są jako obrońcy suwerenności narodowej i gwaranci bezpieczeństwa wewnętrznego. Nie przedstawia się ich jako organów represji, lecz jako niezłomnych strażników państwowości, walczących z „wrogami wewnętrznymi”, „faszystami” czy „agentami imperializmu”³⁸. W podręcznikach często stosowane są językowe strategie służące neutralizacji tematów trudnych. Represje polityczne, deportacje, kolaboracja z reżimem – jeśli się pojawiają, to w sposób zdawkowy i opisany językiem eufemizmów. Zamiast mówić o „zbrodniach NKWD” czy „masowych represjach”, autorzy posługują się określeniami takimi jak „działania ochronne”, „reakcje na zagrożenia”, bądź „konieczne środki w warunkach wojny i napięcia ideologicznego”³⁹. Jednym z kluczowych elementów budowania narracji

³⁵ Ю.А. Щетинов, А.А. Кредер, *История стран Центральной и Восточной Европы*, Москва 1995.

³⁶ А.В. Таркунов, *История международных отношений*, Москва 2012.

³⁷ С.П. Медведев, *Современная история Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010.

³⁸ А.В. Филиппов, А.А. Данилов, *История России: 1945–2007*, Москва 2010

³⁹ В.Р. Мединский, *Мифы о России*, Москва 2012.

jest również redukcja odpowiedzialności historycznej. W przypadku Katynia – jeśli temat zostaje poruszony – winą obarcza się „trudny kontekst wojenny” lub „błędy władzy stalinowskiej”, bez odniesienia do systemowego charakteru represji. Podobnie, wydarzenia takie jak praska wiosna czy powstanie węgierskie są przedstawiane jako „wewnętrzne konflikty”, w których interwencja ZSRR była konieczna dla „utrzymania porządku socjalistycznego”⁴⁰. Innym zabiegiem służącym legitymizacji działań Związku Radzieckiego i jego następczyni, Federacji Rosyjskiej, jest wyolbrzymianie zagrożeń zewnętrznych. Retoryka permanentnego oblężenia – szczególnie nasilona po 2014 roku – wzmacnia przekaz o konieczności silnego państwa i „patriotycznego wychowania” młodzieży. W tym kontekście narracja podręcznikowa staje się nie tylko narzędziem edukacyjnym, ale również politycznym, służącym podtrzymywaniu wspólnoty wokół selektywnie wybranych elementów przeszłości⁴¹.

Przykłady z podręczników (Danilow, Kosulina, Filippow, Miedinski, Torkunow)

Analiza narracji rosyjskich podręczników historii z różnych dekad pozwala uchwycić zarówno zmiany w podejściu do tematu Polski i Europy Środkowo-Wschodniej, jak i trwałe elementy propagandowego przekazu. Choć liczba stron poświęcona temu regionowi bywa ograniczona, sposób narracji, dobór słów i kontekst polityczny przekazują wiele o priorytetach pamięci historycznej w Rosji.

W podręczniku A. Danilowa z lat 90. („Historia Rosji XX wieku”) pojawiają się próby rewizji dawnej narracji. Katyń został nazwany „zbrodnią stalinowską”, a pakt z III Rzeszą w 1939 roku – „błędem politycznym obciążającym reputację ZSRR”⁴². Jednak nawet w tym okresie, temat Polski ograniczał się często do kontekstu „wspólnej walki z faszyzmem”, bez rozwinięcia wątków powojennych represji, sporów granicznych czy stosunku do niepodległościowych aspiracji Warszawy.

Z kolei podręczniki Kosuliny i Torkunowa (2000–2015) cechuje bardziej wyważony, ale nadal zachowawczy język. Polska i inne kraje socjalistyczne przedstawiane są jako „naturalni sojusznicy” Związku Radzieckiego, a wydarzenia takie jak praska wiosna czy rewolucja węgierska są opisane w kategoriach „prób destabilizacji obozu socjalistycznego”, do których Moskwa musiała „zareagować w imię pokoju w regionie”⁴³.

W podręczniku A. Filippowa (2007, rekomendowany przez Ministerstwo Oświaty Federacji Rosyjskiej), wyraźnie dominuje retoryka obrony interesów państwowych. Polska pojawia się w kontekście „trudnego sojusznika”, który „często zapominał o roli ZSRR w uratowaniu jej państwowości”. Autor pisze m.in.: „W 1945

⁴⁰ A.B. Торкунов, Л.Г. Косулина (ред.), *История России. XX–XXI века*, Москва 2018.

⁴¹ A. Etkind, *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford 2013.

⁴² A.A. Данилов, *История России. XX век*, Москва 1996.

⁴³ A.B. Торкунов, Л.Г. Косулина, *История России. XX–XXI века*, Москва 2013.

roku Polska została wyzwolona i mogła zbudować socjalistyczne państwo. Ale pamięć o tym wyzwoleniu zanikła – została wyparta przez rusofobię⁴⁴.

Władimir Miedinski, były minister kultury i autor podręczników oraz publicznych wystąpień na temat historii, jeszcze silniej podkreśla funkcję edukacji jako formy patriotycznego wychowania. W jego koncepcji historia II wojny światowej to „świętość narodu”, a wszelkie wątpliwości co do działań ZSRR należy traktować jako „antypaństwową propagandę”. Cytując: „Zadaniem szkoły nie jest uczenie dzieci kontrowersyjnych ocen, lecz formowanie przekonania o słuszności walki naszych przodków”⁴⁵.

Warto także zauważyć graficzne i redakcyjne techniki, które wzmacniają przekaz. W podręcznikach z lat 2012–2023 pojawiają się kolorowe ramki z „bohaterскими фактами”, cytaty Żukowa czy Rokossowskiego, a w rozdziałach o Polsce wykorzystuje się fotografie Armii Czerwonej witanej przez ludność cywilną. Z kolei temat Katynia, jeśli w ogóle się pojawia, zamknięty jest w krótkim akapicie lub podany w formie cytatu „różnych wersji”, bez jasnego stanowiska⁴⁶.

Tego typu selektywna reprezentacja pokazuje nie tylko kierunek polityki pamięci, ale również kształtuje trwałe przekonania społeczne. Uczniowie rosyjskich szkół uczą się historii regionu z perspektywy geopolitycznej misji Rosji – nie zaś z uwzględnieniem perspektyw sąsiadów.

Wnioski

Analiza rosyjskich podręczników historii wydawanych po 1945 roku jasno wskazuje na trwałość mitów, narracyjnych schematów oraz selektywności pamięci historycznej. Od stalinizmu po Federację Rosyjską epoki Putina – historia Polski oraz innych państw Europy Środkowo-Wschodniej nie była opowiadana jako historia równorzędnych partnerów, lecz raczej jako aneks do wielkiej narracji o wyzwoleniu przez Armię Czerwoną i triumfie nad faszyzmem.

Konstrukcja treści podręcznikowych konsekwentnie podporządkowana była potrzebom legitymizacji politycznej i kształtowania lojalności wobec państwa. Szczególnie widoczne jest to w dobie putinowskiej recentralizacji systemu edukacji – zamiast pogłębionej refleksji nad kontrowersyjnymi wydarzeniami, takich jak Katyń, 1956, 1968 czy 1989, uczniowie otrzymują symboliczne klisze: o zdradzie, o niewdzięczności, o zagrożeniu z zewnątrz. Edukacja historyczna w Rosji nie służy poznaniu przeszłości jako złożonego procesu, lecz utrwalaniu funkcjonalnych narracji, zgodnych z aktualną polityką pamięci. Historia jest środkiem formowania postaw, a nie narzędziem krytycznego myślenia. Polska, Czechy, Węgry, Rumunia i inne państwa regionu ukazywane są głównie przez pryzmat wydarzeń II wojny światowej, często w sposób uproszczony i instrumentalny. Brakuje pogłębionej analizy ich doświadczenia komunizmu, przełomów demokratycznych i specyfiki narodowej pamięci. To nie one opowiadają swoją historię – historia

⁴⁴ A.B. Филиппов, *История России: 1945–2007*, Москва 2007.

⁴⁵ В.П. Мединский, *Война. Мифы СССР: 1939–1945*, Москва 2013.

⁴⁶ A. Etkind, *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford 2013.

jest im opowiadana. Współczesna polityka edukacyjna Federacji Rosyjskiej, oparta na hasle „patriotyzmu państwowego”, coraz wyraźniej oddala się od wielogłosu i faktograficznej rzetelności, zbliżając się do nowej formy państwowej mitologii. Przyszłe badania powinny analizować nie tylko treści podręczników, lecz również efekty społeczne tej edukacji – czyli to, jakie obrazy są przyswajane i powielane w świadomości młodego pokolenia.

Zamykając niniejszy artykuł, nie sposób nie podjąć refleksji nad bardziej fundamentalnymi pytaniami, jakie rodzi analiza rosyjskich podręczników historii. Choć przedmiotem badania była konkretna materia – obecność Polski i państw Europy Środkowo-Wschodniej w rosyjskich narracjach edukacyjnych – to wnioski, jakie się wyłaniają, sięgają znacznie głębiej. Dotykają istoty pamięci zbiorowej, jej selektywności, podatności na wpływy władzy i funkcji, jaką pełni w społeczeństwie. Z jednej strony mamy bowiem oficjalną narrację, która z uporem utrwała obraz heroicznego wyzwolenia i braterstwa ludów, jednocześnie marginalizując głosy ofiar i wydarzenia niewygodne dla dominującej pamięci. Polska – mimo jej dramatycznych losów w czasie II wojny światowej – pojawia się w tych przekazach głównie jako tło dla triumfu sowieckiej armii, a nie jako suwerenny podmiot historii. Wciąż nie ma w nich miejsca na prawdziwie dialogiczne podejście, w którym różne doświadczenia mogłyby współistnieć – zarówno te zwycięskie, jak i te bolesne. Z drugiej strony, pytania, które stawia dzisiejsza humanistyka, dotyczą właśnie możliwości takiego współistnienia. Czy możliwa jest wspólna, europejska pamięć historyczna, skoro fundamentem rosyjskiej edukacji jest pamięć funkcjonalna, podporządkowana idei państwowej suwerenności? Jaką rolę powinna pełnić edukacja historyczna – czy służyć rekonstrukcji złożonej i wielogłosowej przeszłości, czy raczej jej moralnemu ujednoliceniu? To także pytania o przyszłość: czy rosyjska szkoła, obecnie coraz silniej kontrolowana przez państwo, może w przyszłości dopuścić do głosu tych, którzy zostali wyparci z oficjalnej historii – ofiary represji, świadków zbrodni, społeczeństwa narodów podporządkowanych imperium? Pamięć – jak pisał Aleksandr Etkind – „jest zawsze polem walki: między tym, co było, a tym, co zostało uznane za ważne”. W tym kontekście rosyjska edukacja historyczna pozostaje nie tyle narzędziem poznania przeszłości, ile mechanizmem legitymizacji wybranych aspektów tej przeszłości. Utrwała mit, tłumi niezgodę, filtruje fakty przez pryzmat użyteczności politycznej. W tym miejscu należałoby zapytać nie tylko o prawdę w podręcznikach, lecz także o prawo do pamięci. Czy narody Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polska, doczekają się w rosyjskich narracjach edukacyjnych miejsca, które nie będzie marginalne ani instrumentalne, lecz podmiotowe i równe?

Historia nie przemija – ona powraca, w pytaniach uczniów, w słowach nauczycieli, w treściach podręczników. Kształtuje wyobrażenie o przeszłości, ale również tworzy granice myślenia o teraźniejszości. W przypadku rosyjskiej edukacji historycznej granice te pozostają wyraźnie określone: historia Polski i sąsiadów po 1945 roku nie jest przedmiotem dialogu, lecz elementem funkcjonalnej układanki, w której priorytetem pozostaje wzmacnianie tożsamości państwowej. Nie chodzi jednak tylko o analizę przeszłości. Stawką jest przyszłość – przyszłość Europy, której integralność pamięciowa będzie możliwa tylko wtedy, gdy rozbieżne narracje zostaną uznane, a nie wyparte. O tym, czy uczniowie rosyjskich szkół będą kiedyś

czytać o Katyniu, Solidarności czy Praskiej Wiośnie nie tylko w przypisie, lecz w głównym tekście historii – zdecydują nie tylko polityczne decyzje, ale i odwaga akademickiego środowiska oraz siła obywatelskiego głosu. Dopóki historia będzie wykorzystywana do potwierdzania wyłącznie jednej racji, dopóty pozostanie narzędziem władzy – a nie narzędziem zrozumienia. Edukacja, która milczy tam, gdzie powinno się mówić, nie wychowuje obywateli – lecz poddanych. Pozostaje pytanie – otwarte, lecz fundamentalne: „Czy możliwe jest pojednanie, jeśli nie uzna się pełnej pamięci drugiego?”

Bibliografia

ŹRÓDŁA POLSKIE

- Czubaty J., *Pamięć historyczna w Rosji: mit wyzwolenia i jego funkcje polityczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2011, nr 19(1), s. 115–132.
J. Żylińska, *Polska w oczach propagandy radzieckiej 1944–1989*, Warszawa 2010.

ŹRÓDŁA ZAGRANICZNE

- Applebaum A., *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*, London 2012.
Behrends J., *Die erfundene Freundschaft. Propaganda für die sowjetisch-polnischen Beziehungen (1944–1980)*, Köln 2009.
Davies N., *God's Playground: A History of Poland*, t. II, Oxford 2005.
Edele M., *The Soviet Union and the Struggle Against Fascism: War, Memory and Identity*, [w:] Routledge *Handbook of Memory and Conflict*, red. E. S. Niven, Ch. Pennell, London–New York 2017.
Etkind A., *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*, Stanford 2013.
Lewandowski A.A., Soroko-Ciupka O.S., *История России: Взгляд извне*, Москва 1997.
Lewin M., *The Soviet Century*, London–New York 2005.
Raskin A., *History as a Tool of Power: Post-Crimea Reforms in Russian Historical Education*, „Journal of Memory Studies”, 2018, vol. 11, no. 3, pp. 325–339.
Snyder T., *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York 2010.
Tumarkin N., *The Living & the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York 1994.

ŹRÓDŁA ROSYJSKIE

- Данилов А.А., *История России. XX век*, Москва 1996.
Данилов А.А. и др., *История России. XX века*, Москва 2016.
Долуцкий И.И., *Отечественная история XX века*, Москва 1996.
Запорожский А. и др., *История СССР*, Москва 1974.
Кедров А.А., Щетинов Ю.А., *История России. XX век*, Москва 1994.
Косулина Л.Г., Торкунов А.В. (ред.), *История России. XX–XXI века*, Москва 2018.
Лебедева Н.Н., *История в советских школах 1945–1985*, Москва 2004.
Мединский В.Р., *Мифы о России*, Москва 2012.
Мединский В.Р., *О новых подходах к преподаванию истории в школах*, „Российская газета”, 15.07.2013.
Мединский В.Р., *Война. Мифы СССР: 1939–1945*, Москва 2013.
Медведев С.П., *Современная история Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010.
Таркунов А.В., *История международных отношений*, Москва 2012.
Таркунов А.В., Косулина Л.Г., *История России. XX–XXI века*, Москва 2013.
Филиппов А.В. (ред.), *История России: 1945–2007*, Москва 2007.
Филиппов А.В. и др., *История России: 1945–2007*, Москва 2007.
Филиппов М.М., Таркунов А.В., *История России. XX век*, Москва 2016.
Щетинов Ю.А., Кредер А.А., *История стран Центральной и Восточной Европы*, Москва 1995.

NETOGRAFIA

- Путин В.В., *Выступление на форуме учителей истории*, Кремль, 29.10.2012, [w:] <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/16726> [dostęp: 14 V 2025].

